

29. ЦДАГО. - spr.407 ; TsDAHO. - spr.407.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

Y. Protsenko

LIBRARIES OF DONBASS REGION DURING THE SECOND WORLD WAR

The article is devoted to library establishments on the territory of Donbass during the Second World War. The author concludes that to date the complex study of the library network of the region has not been carried out during the war years. With the help of archival documents and press materials, the author investigates the issue of preserving the library fund and the network of library institutions of the Donbas during the war years, comparing Soviet and Nazi policy with regard to librarianship in the region. The peculiarities of activity of libraries of the region at the beginning of the war, during the Nazi occupation and after the liberation were separated.

It was determined that on the eve of the war, the basis of the library fund of the region was the literature on economics, industry, political literature, libraries were used by the Soviet government for ideological and propaganda purposes. Activities of library establishments during occupation are considered on the example of the Yuzivska' library. After the liberation of the region from occupation, attention was paid to allocations of losses of library funds and restoration of the library network.

Given the multifaceted nature and scope of the topic under consideration, the article does not claim to be an exhaustive analysis of all issues related to the activities of the Donbas libraries during the Second World War. The unexplored issues of librarians' cooperation with the occupants remain, book rescues by the local population and library workers, etc.

Keywords: library, occupation, library fund, Donbass, war.

УДК 94(477.62-2 Map)"1941/1943"

В.М. Романцов, А.В. Пандазі, А.М. Гузь

ТРАГЕДІЯ ГОЛОКОСТУ В МАРІУПОЛІ ДОБИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті аналізуються недостатньо вивчені аспекти проблеми щодо трагедії Голокосту в Маріуполі в жовтні 1941- вересні 1943 рр. На основі використання документальних джерел, матеріалів з Маріупольського краєзнавчого музею, джерел особового походження та матеріалів усної історії розглядаються питання щодо становища єврейської громади міста в період нацистської. Висвітлюються основні прояви нацистської антисемітської політики: її передумови, причини та наслідки для євреїв міста. З'ясовуються питання щодо ставлення містян до єврейської проблеми під час нацистської окупації. Розкриваються основні вектори допомоги місцевих жителів євреями та визначаються етапи формування історичної пам'яті щодо трагедії Голокосту в Маріуполі.

Ключові слова: німецька окупація, євреї, Голокост, Маріуполь, історична пам'ять.

Однією зі світових катастроф ХХ ст. був Голокост, який супроводжувався мільйонами вбитих євреїв. Не стали виключенням, також, іудеї України, зокрема, Маріуполя, де жертвами кривавого нацистського терору стали тисячі представників єврейської спільноти. Потрібно завжди пам'ятати про цю жахливу трагедію, зберігати

свідчення про неї, нести людям правду про цю жахливу сторінку історії, аналізувати її причини та наслідки.

Особливо актуальним напрямком вивчення проблем Голокосту в Україні залишається дослідження регіональної специфіки цієї трагедії. Досить широко та різнобічно на цей момент досліджені західноукраїнські регіони, Поділля, Слобожанщина. Особливості політики голокосту на території Донецької області, зокрема Маріуполя залишається поки що одними з найменш досліджених у цьому контексті регіонами. У цьому контексті науковий інтерес становить вивчення трагедії маріупольської єврейської общини в 1941–1943 рр., що була частиною Голокосту в Україні.

Історіографія проблеми. Історики виявляють великий науковий інтерес до дослідження трагедії Голокосту в роки Другої світової війни. Цю тему досліджували М. Коваль [16], О. Круглов [17], Н. Сугацька [30], І.Тарнавський [28], І. Щупак [31;32], та інші історики. Історія Голокосту в Маріуполі висвітлювалася в працях В. Зинов'євої [10;11], А. Іващенко [12], В. Джуваги [7], співробітників краєзнавчого музею, але розглянута недостатньо.

Метою статті є комплексний аналіз проблеми Голокосту в Маріуполі.

Джерельна база дослідження представлена двома типами джерел: писемними та матеріалами усної історії. Писемні джерела можна класифікувати за такими групами: актові матеріали, діловодна документація, джерела особового походження. Матеріалами усної історії є інтерв'ю учасниці тодішніх подій.

Під час нацистської окупації України на її теренах почала впроваджуватися антиєврейська політика, яка була започаткована в Німеччині 1 квітня 1933 р., коли там відбувся перший бойкот всіх єврейських підприємств. Пізніше було ухвалено закони «Про охорону німецької крові та честі», «Про громадянина Рейху», які визначали антисемітську спрямованість політики нацистської влади Німеччини. Всі подальші антиєврейські нормативно-правові акти ухвалювались як додатки до цих законів [28]. Після вторгнення німецьких військ на території України в ході німецько-радянської війни окупанти активно здійснювали так звану політику «остаточно вирішення єврейського питання», що означало фізичне знищення єврейського народу. Ця політика активно здійснювалась в окупованій Україні, в тому числі і в Маріуполі.

Історично євреї в Україні проживали в західних частинах держави, тому основний удар німців припав саме ці території. Значна кількість євреїв з Правобережної України евакуювалася на схід і зупинилася в Маріуполі [7]. Згідно з офіційними статистичними даними, станом на 17 січня 1939 р. у Маріуполі проживало 222 427 мешканців [29], серед яких значну частку становили представники єврейської спільноти [17], які стали першими жертвами розправ з боку нацистських окупантів.

Окупація Маріуполя розпочалась 8 жовтня 1941 року, коли ударна група 1-ї танкової дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням штандартенфюрера СС Курта Мейера увірвалася до міста [10]. У перший день окупації частини СС захопили 28 перших громадян, що зустрілися їм у центрі міста на подвір'ї будинку колишнього НКВД та вбили їх. Серед них були євреї Левін, Коган, Аліванов та інші [3].

Дата першого розстрілу поблизу Агробази є дискусійною, оскільки у джерелах подаються різні відомості з цього приводу. Найбільш вірогідною є версія запропонована Сарою Глейх, оскільки її спогади є найдетальнішими у цьому плані, свідчення інших очевидців певним чином перегукуються з її. Згідно з «Актом про звірства та злодіяння німецько-фашистських окупантів у м. Маріуполі» від 15 вересня 1943 р., зазначається, що 9 жовтня 1941 року єврейському населенню було наказано одягти особливі знаки,

вибрати із свого середовища старост і представити списки по районах. 12 жовтня їм було запропоновано здати всі цінності аж до золотих зубів. 16 жовтня всіх євреїв міста зігнали до будинку колишньої військової казарми і 18 жовтня, вранці, їх було розстріляно поблизу Агробази [3].

За свідченням Сари Глейх, яка була очевидицею подій, після захоплення міста німці почали вивіщувати оголошення, в яких повідомлялося про те, що всі євреї мають носити на одязі ідентифікаційну позначку – білу шестикутну зірку на лівій стороні. Без неї полишати будинок суворо заборонялося. За наказом окупаційної влади 12 жовтня 1941 р. євреї мали обрати своїми представниками 30 осіб, для нагляду за своєю громадою. Головою обрано доктора Ебера. Також єврейському населенню було необхідно зареєструватися у спеціальних пунктах. Усього зареєстрованих євреїв було 9 тисяч осіб. Надалі, було оголошено, що 18 жовтня євреї мають прийти до цих пунктів і принести коштовності [8].

З цього приводу до нас дійшли спогади учасників тих подій, кожен з яких демонструє загальну атмосферу, психологічний стан людей. З листа С. Литвинова відомо, що німці вимагали протягом 5 годин зібрати 5 кг перцю та 50 пачок цигарок. За непослух погрожували розпорою [33]. З листа С. А. Білоуса дізнаємося, що євреї були змушені постійно видавати своїх представників, до числа яких потрапляли найосвіченіші люди – лікарі, інженери та інші [14].

19 жовтня 1941 року по місту був розклеваний наказ фельдмаршала Е. фон Клейста, затверджений ним 16 жовтня 1941 року. Наказ зобов'язував всіх євреїв Маріуполя і його околиць прибути о 8 годині ранку 20 жовтня під наглядом старост до колишньої будівлі штабу 238-го Маріупольського стрілецького полку територіальних військ, до гетто (нині це адміністративний корпус Приазовського державного технічного університету) [9].

У день розстрілів 20 жовтня 1941 р. тисячі людей, які зібралися, були зігнані до будівлі гетто. Їх розподілили у групи по 1000 осіб і під конвоєм з 4–6 охоронців вели Мангуською дорогою до протитанкових ровів Агробази. Дітей, людей похилого віку, хворих жінок везли на автомашинах, наданих німецьким командуванням. За людьми рухалася паруюча кухня, для створення ілюзії мирної ходи. За спогадами Е. М. Борц, «...ту найстрашнішу колону проводжав мій дід і розповідав потім, як їх гнали німці з автоматами, недбало повішеними на грудях. Один йшов по тротуару і лузав насіння...» [27]. Сара Глейх, яка була на той час студенткою, описує у своєму щоденнику події 20 жовтня: «...нас гнали до траншей, що були вириті для оборони міста. У цих траншеях знайшли собі смерть 9000 осіб єврейського населення [8].

Після прибуття на місце гітлерівці розподілили людей на групи, по 500 осіб у кожній. Наказали їм роздягнутися, відібрали у них і розклали на простиралах окремо одяг і цінні речі. Після чого під конвоєм з 50 автоматників гнали приречених до ровів, організували рядами над ровами по 100 осіб і розстрілювали, що тривало протягом усього дня [11].

Однак, деяким євреям вдалося вижити. Однією з них була маріупольчанка на прізвище Біблік, яка в будівлі полку народила двійню. На Агробазі вона стояла поблизу рову, міцно притискаючи до себе новонароджених. Есесівський офіцер підбіг до неї, схопив дітей за ніжки і кинув їх до рову. Солдати тут же закидали їх землею [10]. За спогадами Е. М. Борц «...у моєї мами була співробітниця, яка вийшла заміж за єврея, її десятимісячного сина вбили на очах матері». Сара Глейх згадувала «...Ми йшли по трупах. У кожній сивій жінці мені здавалося, що я бачу маму...коли я прийшла до тям, були вже сутінки, трупи, що лежали на мені здригалися, це німці йдучи, стріляли про всяк випадок, щоб поранені вночі не змогли піти... Я почала вибиратися з-під трупив,

зірвала нігті з пальців ноги, вибралася нагору і озирнулася – поранені копошилися, стогнали, намагалися встати і знову падали» [8].

Вранці 21 жовтня 1941 р. зондеркоманда 10а розстріляла в Маріуполі євреїв, яких вона не встигла розстріляти попереднього дня. Загальна кількість жертв налічувала 8000 людей [10]. У самому Маріуполі, за даними наведеними І.С. Тарнавським було розстріляно 20 тисяч євреїв [28]. За спогадами Е. М. Борц, офіційно по місту загинуло біля Агробази – 15000 осіб, тільки її родичів, близьких і далеких було 38 людей [27].

27 жовтня 1941 р. після місяця блукань степом С. Глейх змогла дістатися до передового загону радянських військ, що в 5 км від станції Великий Лог. У той пекельний день вона втратила мати, батька, сестру, брата та маленького племінника. Зберігся рапорт ейнзайцгрупи «Д» служби безпеки СС в Берлін від 21 листопада 1941 № 136, до якого увійшов звіт ейнцацкоманди 10а, «.єврейська проблема вирішена. Міста Маріуполь і Таганрог – вільні від євреїв» [11].

Після розстрілів 20 жовтня 1941 р., гетто та її слідчий відділ ДКС (Допоміжна криміналістична служба), де служили місцеві кадри, влаштували справжнє полювання на євреїв, які залишились живими. Вони пропонували маріупольцям доносити на сусідів і знайомих, обіцяючи грошову винагороду (в разі зради) або розстріл у випадку приховування. Відомий випадок, коли мешканка міста, одружена з євреєм, розстріляним під Агробазою, привела до гестапо двох своїх дітей, зажадавши за них грошей. Далі відомості відрізняються: за одними даними навіть гестапівці були вражені і розстріляли матір, за іншими – просто вигнали. Доля дітей, невідома [10].

За даними Маріупольського єврейського культурно–просвітнього товариства, які навела В. Зинов'єва за весь період окупації в місті були винищено понад 14 тисяч євреїв тільки за приналежність до своєї національності. Одним зі знарядь масового знищення людей були концтабори. Масові вбивства здійснювалися не лише розстрілами, а й отруєнням окисом вуглецю (відпрацьованим газом) у спеціально обладнаних автомашинах першої та другої серії, які називали «душогубками». Такі машини мали всі ейнцац – і зондеркоманди при гестапо, були вони і в маріупольському СД [11].

За матеріалами Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у місті Маріуполь і його околицях, за період часу з 8 жовтня 1941 року до 10 вересня 1943 року розглядається кількість знайдених могил в протитанковому рові [18].

За підсумками роботи Надзвичайної державної комісії було встановлено, що вбивства мирних жителів міста відбувалися на місці протитанкового рову. У висновках комісії було зазначено:

1. У протитанкових ровах, розташованих в районах поблизу радгоспа ім. Петровського (Агробаза) і колгоспа ім. М. Горького та Рад. Україна – відбувалися німецько-фашистськими варварами групові та масові вбивства радянських громадян.
2. Серед убитих виявлені: чоловіки, жінки та діти віком від двох місяців.
3. У більшості випадків жертв, перед убивствами, били тупими предметами в обличчя та грудну клітку, завдавали рани тощо. На думку комісії, жертв, перед їх убивствами, заганяли до протитанкових ровів і розстрілювали згори до низу.
4. Перед убивствами жертв роздягали, або догола, або до пояса, у більшості випадків до спідньої білизни, і лише в окремих випадках вони залишалися повністю одягненими [18].

Час нацистської окупації був жорстким випробуванням для мешканцям Маріуполя. Нацистські репресії проти єврейського населення виявили як негативне ставлення мешканців міста до цього явища, так і участь деяких з них в антиєврейській політиці окупантів. За умов, коли окупанти здійснювали масові розстріли євреїв у Маріуполі не

зважаючи на смертельну небезпеку були люди, які рятували приречених на смерть євреїв.

Українські історики заперечують твердження, що ніби-то українці загалом мали антисемітські настрої. У своїй книзі «Україні і Німеччина у Другій світовій війні» В. Косик навів секретні німецькі документи в яких є свідчення про те, що українці не підтримують акцій проти євреїв [28]. Ярослав Грицак вважає, що «стверджувати, ніби всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади» [6].

Окремого розгляду потребують історії людей, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Таких героїв називають «Праведниками народів світу»; це – почесне звання, що надається від імені Ізраїлю відповідно до закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю [31].

Серед Праведників світу слід виокремити В. І. Олійник-Ламакіну, яка врятувала єврейську сім'ю Шварцбергів. За її словами після окупації міста німці оголосили про намір зібрати євреїв біля заводоуправління заводу ім. Ілліча [26]. У цей час, родина В. І. Олійник-Ламакіної вивела доньок Шварцбергів – Галину та Маргариту, також їх бабусю до своєї тітки Марфи в селище Безименне. Там вони переховувалися близько двох місяців. Однак, незабаром сусіди почали підозрювати, що в будинку хтось є. Тому це стало небезпечним. Тоді їх повели до с. Саханка до знайомих, але ті побоялися прийняти єврейську сім'ю. Далі довелося йти до с. Садки та переховуватися в підвалі. Пізніше до них приєдналися батьки дівчаток. Задля безпеки доводилося постійно змінювати місце перебування. Їх відвели до с. Горького і поселили в занедбаній землянці. Носили їм їжу, хоч самим її не вистачало.

Зі спогадів А. Н. Резника ми дізнаємося, що під час розстрілів його було поранено в ногу, але він зміг вибратися з під трупів і дійти до міста. Добрі люди допомогли йому, поклавши до шпиталю, як українця, пораненого під час повітряного нальоту. Там він перебував майже упродовж всієї окупації і лише перед звільненням міста одна медсестра-антисемітка запідозрила у ньому єврея. У зв'язку з цим йому довелося піти зі шпиталю і переховуватися. Це свідчить про те, що не всі люди співчутливо ставилися до єврейського населення під час окупації [33].

За словами свідка подій нацистської окупації в Маріуполі Ванди Об'єдкової (на той час їй було 11 років), за кілька днів після початку окупації до їхнього дому увірвалися німці і забрали їх з матір'ю до гетто, розташованого за адресою вул. Апатова. Вони піднялися на другий поверх, там було багато людей з дітьми. Тоді ще ніхто не підозрював про майбутні розстріли єврейського населення. Спочатку всі думали, що їх просто хочуть переселити. Деякі містяни, сусіди приносили до полку їжу, одяг, всіляко підтримували затриманих окупантами людей. Вони з матір'ю пішли на Правий берег до тітки, де переховувались тривалий час. Далі вони з матір'ю вирішили повернутися до свого будинку, щоб щось дізнатися про батька. Через деякий час після їх повернення прийшли німці і забрали матір. За порадою батька, маленька Ванда сховалася у куцах бузку [13].

У своїх спогадах Я. А. Мельников розповідає, про людей які допомогли вижити під час нацистської окупації. Серед них він називає чеха за національністю А.А. Дворжака, головного механіка колгоспу, розташованого за сім кілометрів від Володарська. Автор спогадів називав Івана Порошенка, у якого він переховувався. Про ветеринарного лікаря

С. П. Савицького та його дружину. Йому допомогали люди з маріупольської Слободки, сестра дитячого будинку куди він потрапив Г.М. Папацера [15].

Зі спогадів В. М. Борисковського, якому на час розстрілу було 8 років, дізнаємося про його порятунок з Агробази. Після того як він врятувався з окопів, у степу він зустрів чабанів зі стадом корів, вони були зі Старого Криму. Але вони не знали про ситуацію в Агробазі, вказали йому дорогу і він дістався до Старого Криму, почав стукати до старих будинків, в один з яких його впустили. Через деякий час він повернувся до міста. У місті йому допомогла чужа родина Олійниченків. Його видавали за осиротілого сина далеких родичів [5].

Зі свідчень Софії-Сари, коли прийшли німці їй було 16 років. На початку окупації її сім'я прагнула евакуюватися, але не встигла. Вітчим при більшовиках був бухгалтером-ревізором, тому він пішов до управи і йому надали роботу. Своєю падчерці він сказав, що він врятує її за умови, якщо вона погодиться співмешкати з ним [25]. Це свідчить про те, що деякі люди намагались знайти наживу на чужому горі.

З розповіді Л. П. Джосовської-Мадженко дізнаємося про те, як 21 жовтня 1941 року вона побачила на морському узбережжі хлопчика, якому було близько 9 років. Він попросив у неї їжі. З'ясувалося, що його звали Семен Кричевський. Хлопчина розповів, що врятувався з протитанкового рову, де, крім батька, який був на фронті, всі загинули [21].

З повідомлення О. І. Циганської дізнаємося, що вона з числа тих маріупольських євреїв, які перед розстрілом були зачинені у сараї, неподалік Агробази звідки потім втекли. Далі вони дісталися Новоселівки, де у батька був знайомий Іван Хомич [22].

У селі Стародубовка мешкала вчителька Тамара Олександрівна, що надала притулок С. В. Брагінській, яка врятувалася з Агробази, дівчинці на той час було 12 років [23].

З часу, Другої світової війни суперечливо формувалася історична пам'ять мешканців Маріуполя про трагедію Голокосту. Радянська влада намагалася приховати факти. Але мешканці Маріуполя знаходили місця розстрілів єврейського населення.

Зі слів Ч. Р. Давидовича дізнаємося, що після звільнення міста, один маріупольський єврей висловив бажання встановити біля колишнього протитанкового рову пам'ятник своїй сім'ї, розстріляній там у жовтні 1941 року. Йому відмовили, мотивуючи це тим, що якщо кожен встановлюватиме постаменти на честь своїх загиблих родичів, що з цього вийде. Тоді Р. Д. Чарфас, у той час керівник філії Гіпромезу, та ще декілька євреїв, зібрали кошти для встановлення обеліску. Але за умови, що слово «євреї» не буде згадуватися в написі постаменту. Напис сформували наступним чином: «Жервам фашизму м. Маріуполя. Жовтень 1941 року». У народі відомий як «єврейський пам'ятник» [34].

У 1949 році за сприяння тодішнього директора «Азовсталі» П. І. Когана неподалік від «єврейського пам'ятника» розмістили обеліск розстріляним азовстальцям. Слово «євреї» там теж не зазначалось. Аргументуючи це тим, що після страти єврейського населення Маріуполя, у рову розстрілювали циган, а також партизанів, підпільників – українців, росіян, греків.

27 січня у світі відзначається Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Генеральна асамблея ООН прийняла 1 листопада 2005 року Резолюцію № 60/7, у якій говориться, що «Голокост, який привів до знищення однієї третини євреїв і незліченної кількості представників інших національностей, буде завжди слугувати всім людям пересторогою про небезпеки, які приховують у собі ненависть, фанатизм, расизм та упередження...» [24]. Саме цей документ оголосив Днем пам'яті жертв Голокосту 27 січня.

Україна на державному рівні вшановує жертв Голокосту з 2012 року. У цьому контексті не є виключенням і м. Маріуполь. У якому традиційно щороку представники єврейської громади, а також просто не байдужі люди вшановують пам'ять про ту трагедію. На згадку про яку на стіні Приазовського державного технічного університету, де в роки окупації розташовувалось гетто, вивішена меморіальна дошка, виконана за моделлю скульпторів Юхима Харабет і Юрія Балдина [34]. Траурна хода починається від Приазовського державного технічного університету, продовження церемонії відбувається на території Агробазы (місця колишнього розстрілу) біля Маріуполя.

Таким чином, аналіз антиєврейської політики нацистських окупантів свідчить, що трагедія Голокосту в Маріуполі розглядається в одному ряду з такими подіями періоду нацистської окупації України як розстріли єврейського населення в Бабиному Яру під Києвом, Дробицькому Яру у Харкові, Львівській цитаделі, Богунському лісі у Житомирі тощо.

З перших же днів нацистського панування під нелюдську репресивну політику на засадах расової нетерпимості потрапило єврейське населення, яке чи не найбільше постраждало в цій ситуації. Масове винищення маріупольських євреїв відбувалося на території Агробазы, що неподалік міста. Цей неприхований геноцид, небачені знущання над євреями донині вражають світ жорстокістю, садизмом і варварством.

Голокост був однією зі світових катастроф ХХ ст., який супроводжувався численними вбивствами євреїв. За підрахунками істориків з понад 1,5 млн жертв Голокосту, близько 14 тис. становили вбиті окупантами мешканці Маріуполя. Маріупольська Агробаза стала одним з трагічних символів Голокосту. До нашого часу ті події недостатньо вивчені і потребують ґрунтовного вивчення. Без цього неможливо відтворити загальну картину подій Другої світової війни на теренах України. Повноцінне знання про трагедію Голокосту та усвідомлення його жахливих наслідків мають слугувати попередженням та стимулом для унеможливлення відродження цих явищ як для сучасників, так і для майбутніх поколінь.

Знання про трагічні події в Маріуполі потрібні всім сучасним мешканцям Маріуполя, а особливо молоді, оскільки це важливий елемент історичної пам'яті нинішнього покоління українців. Воно повинно знати про ту жахливу сторінку історії, шанувати пам'ять про жертв Голокосту, пам'ятати імена Праведників світу, які навіть під загрозою смерті рятували приречених на жорстоку розправу євреїв, долати певні прояви побутового антисемітизму у свідомості, якоїсь частини маріупольської громади. Історична пам'ять дає можливість нам осмислювати уроки минулого.

Список використаної літератури

1. Gray M. Teaching the Holocaust: Practical Approaches for Ages 11–18 / M. Gray. - London, New York : Routledge, 2015.– P. 31 – 50.
2. Niewyk D. The Columbia Guide to the Holocaust / D. Niewyk , F. Nicosia. – New York : Columbia University Press, 2000.– 473 p.
3. Акт про звірства та зlodіяння німецько-фашистських окупантів в м. Маріуполі // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та інш. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 239–245 ; Akt pro zvirstva ta zlodiiannia nimetsko-fashystskiykh okupantiv v m. Mariupoli // Nimetsko-fashystskiy okupatsiyniy rezhym na Ukraini : zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporiad. A. A. Batiuk, I.L. Butych, P. M. Kostryba ta insh. – Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963. – S. 239–245
4. Альтман И. А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР [Электронный ресурс] : учебн. пособ. / И. А. Альтман; под ред. АГ. Асмолова. – Москва : Фонд «Холокост», 2002. – Режим доступа :

http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_100.htm ; Altman I. A. Kholokost i evreyskoe soprotivlenie na okkupirovannoy territorii SSSR [Elektronnyy resurs] : uchebn. posob. / I.A. Altman; pod red. A G. Asmolova. – Moskva : Fond «Kholokost», 2002. – Rezhim dostupa : http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_100.htm

5. Архів Маріупольського краєзнавчого музею: Матеріал Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у місті Маріуполь і його околицях за період часу з 6 жовтня 1941 року до 10 вересня 1943 року ; Arkhiv Mariupolskoho kraieznavchoho muzeiu: Material Nadzvychainoi derzhavnoi komisii zi vstanovlennia ta rozsliduvannia zlodiiian nimetsko-fashystykykh zaharbnikiv u misti Mariupol i yoho okolytsiakh za period chasu z 6 zhovtnia 1941 roku do 10 veresnia 1943 roku

6. Архів Маріупольського краєзнавчого музею: Спогади Віри Іллівни Олейник ; Arkhiv Mariupolskoho kraieznavchoho muzeiu: Spohady Viry Illivny Oleinyk

7. Архів Маріупольського краєзнавчого музею: Спогади Ельвіри Михайлівни Борц ; Arkhiv Mariupolskoho kraieznavchoho muzeiu: Spohady Elviry Mykhailivny Borts

8. Веня Борисковский // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 248 – 252 ; Venya Boriskovskiy // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 248 – 252.

9. Грицак Я. Й. Українці в антиєврейських акціях під час Другої світової війни / Я.Й. Грицак // Часопис «І». - 1996. – Число 8. - С. 43 – 67 ; Hrytsak Ya. Y. Ukraintsi v antyievreyskykh aktiiakh pid chas Druhoi svitovoi viiny / Ya. Y. Hrytsak // Chasopys «I». - 1996. – Chyslo 8. - S. 43 – 67.

10. Джувага В. Начало Холокоста в Мариуполе: жертвы и их спасители [Электронный ресурс] / В. Джувага // 0629. Сайт города Мариуполя. – 2016. – 22 окт. - Режим доступа : <https://www.0629.com.ua/news/1413532/nacalo-holokosta-v-mariupole-zertvy-i-ih-spasiteli> ; Dzhuvaга V. Nachalo Kholokosta v Mariupole: zhertvy i ikh spasiteli [Elektronnyy resurs] / V. Dzhuvaга // 0629. Sayt goroda Mariupolya. – 2016. – 22 okt. - Rezhim dostupa : <https://www.0629.com.ua/news/1413532/nacalo-holokosta-v-mariupole-zertvy-i-ih-spasiteli>

11. Дневник Сарры Глейх (Мариуполь) [Электронный ресурс] // Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. – Режим доступа : <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/testimonies-texts/ukraine/sarra-gleich.html> ; Dnevnik Sarry Gleykh (Mariupol) [Elektronnyy resurs] // Yad Vashem. Memorialnyy kompleks istorii Kholokosta. – Rezhim dostupa : <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/testimonies-texts/ukraine/sarra-gleich.html>

12. Зиновьева В. М. Мариупольское подполье 1941–1943 / В. М. Зиновьева. – Мариуполь : Приазовский рабочий, 2000. – 279 с. ; Zinoveva V. M. Mariupolskoe podpole 1941–1943 / V. M. Zinoveva. – Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2000. – 279 s.

13. Зиновьева В. М. Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941–1943 / В. М. Зиновьева. – 2-е изд., испр. и доп. - Мариуполь : Приазовский рабочий, 2004 – 508 с. ; Zinoveva V. M. Chtoby zhizn prodolzhalas: Priazove v period okkupatsii 1941–1943 / V. M. Zinoveva. – 2-e izd., ispr. i dop. - Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2004 – 508 s.

14. Иващенко А. В. Слезы Холокоста / А. В. Иващенко, Л. М. Заславская. – Донецк : Издатель Заславский А. Ю., 2012. – 72 с. ; Ivashchenko A. V. Slezy Kholokosta / A.V. Ivashchenko, L. M. Zaslavskaya. – Donetsk : Izdatel Zaslavskiy A. Yu., 2012. – 72 s.

15. Казнь в Мариуполе // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 212-216 ; Kazn v Mariupole // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L.D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – С. 212-216.

16. Как спасся Захарий Аронович, он же Яков Андреевич // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 243–248 ; Как spassya Zakhariy Aronovich, on zhe Yakov Andreevich // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 243–248.

17. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – Київ : Альтернативи, 1999. – 336 с. - (Україна крізь віки. - Т. 12) ; Koval M. V. Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939–1945 rr.) / M.V. Koval. – Kyiv : Alternatyvy, 1999. – 336 s. - (Ukraina kriz viku. - T. 12)

18. Круглов А. И. Хроника Холокоста Украине / А. И. Круглов. – Запорожье : Премьер, 2004. – 208 с. ; Kruglov A. I. Khronika Kholokosta Ukraine / A. I. Kruglov. – Zaporozhe : Premer, 2004. – 208 s.

19. Музей історії та археології Маріупольського державного університету. – Фонд Д. - Оп. 65Д. – Спр.83 : Інтерв'ю з Вандою Об'єдковою в Маріуполі 09.11.2018 ; Muzei istorii ta arkeolohii Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. - Fond D. - Op. 65D. – Spr.83 : Interviu z Vandoiu Obiedkovoіu v Mariupoli 09.11.2018.

20. Наказ Гітлера про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та інш. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 94 ; Nakaz Hitlera pro funktsii operatyvnoho shtabu reikhsministra okupovanykh skhidnykh oblastei Rozenberha // Nimetsko-fashystskiy okupatsiinyi rezhym na Ukraini : zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporiad. A. A. Batiuk, I. L. Butych, P. M. Kostryba ta insh. – Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963. – S. 94

21. Нота Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В. М. Молотова от 6 января 1942 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://workway.com/blog/2016/05/06/nota-narodnogo-komissara-inostrannyh-del-tov-v-m-molotova-ot-6-yanvarya-1942-g/> ; Nota Narodnogo Komissara Inostrannykh Del tov. V. M. Molotova ot 6 yanvarya 1942 g. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <https://workway.com/blog/2016/05/06/nota-narodnogo-komissara-inostrannyh-del-tov-v-m-molotova-ot-6-yanvarya-1942-g/>

22. Про жертви нацистських переслідувань [Електронний ресурс] : Закон України № 1584-III від 23 березня 2000 р. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14> ; Pro zhertvy natsystyskykh peresliduvan [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy № 1584-III vid 23 bereznia 2000 r. – Rezhym dostupu : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14>

23. Рассказ Л. П. Джосовской-Мадженко // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л.Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 254 – 256 ; Rasskaz L. P. Dzhosovskoy-Madzhenko // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 254 – 256.

24. Рассказ О. И. Цыганской // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 257–258 ; Rasskaz O. I. Tsyganskoй // Yevrei Priazovya / L.D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 257 – 258.

25. Рассказ Светланы Васильевой Брагинской // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 260–261 ; Rasskaz Svetlany Vasilevoy Braginskoй // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 260–261.

26. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 60/7 «Пам'ять про Голокост» від 1 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e18 ; Rezoliutsiia Heneralnoi Asamblei OON № 60/7 «Pamiat pro Holokost» vid 1 lystopada 2005 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e18

27. Софья–Сарра // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 252–254 ; Sofya–Sarra // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L.D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 252–254

28. Тарнавський І. С. Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни : моногр. / І. С. Тарнавський. – Донецьк : ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. – 492 с. ; Tarnavskiy I. S. Polityka Tretoho reikhu ta yoho soiuzyukiv na okupovanykh ukrainskykh zemliakh v roky Druhoi svitovoi viiny : monohr. / I.S. Tarnavskiy. – Donetsk : TOV «VPP «Promin», 2012. – 492 s.

29. Шипік Н. Ф. Повоєнне заселення Маріуполя / Н. Ф. Шипік // Мариуполь: история и перспективы : сб. тр. науч.-практ. конф. – Мариуполь, 2002. – Т. 2. – С.45–47 ; Shypik N. F. Povoienne zaseleattia Mariupolia / N. F. Shypik // Mariupol: istoriya i perspektivy: sb. tr. nauch.-prakt. konf. – Mariupol, 2002. – Т. 2. – S.45–47.

30. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / М. М. Шитюк, Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с. ; Shytiuk M. M. Henotsyd proty yevreiv Pivdennoi Ukrainy v roky nimetsko-rumunskoi okupatsii (1941–1944 pp.) / M. M. Shytiuk, N. V. Suhatska. – Mykolaiv, 2008. – 154 s.

31. Щупак І. Я. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії [Електронний ресурс] / І. Я. Щупак // Історіографічні дослідження в Україні. - 2017. - Вип. 27. – С. 240-303. - Режим доступу : http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16 ; Shchupak I. Ya. Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriohrafii [Elektronnyi resurs] / I.Ya. Shchupak // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. - 2017. - Vyp. 27. – S. 240-303. - Rezhym dostupu : http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16

32. Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) [Електронний ресурс] / І. Я. Щупак // Український історичний журнал. - 2016. - № 5. – С. 176-201. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130124/09-Shchupak.pdf?sequence=1> ; Shchupak I. Ya. Uroky Holokostu v ukrainskii istorychnii nauksi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia y postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia (do 75-yi richnytsi trahedii Babynoho Yaru) [Elektronnyi resurs] / I. Ya. Shchupak // Ukrainskiy istorychniy zhurnal. - 2016. - № 5. – S. 176-201. – Rezhym dostupu : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130124/09-Shchupak.pdf?sequence=1>

33. Я это видел // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 210 ; Ya eto videl // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 210.

34. Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – 322 с. ; Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – 322 s.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

V. Romantsov, A. Pandazi, A. Guz

THE HOLOCAUST TRAGEDY IN MARIUPOL DURING THE PERIOD OF THE NAZI OCCUPATION

The article analyzes not properly studied aspects of the Holocaust tragedy in Mariupol during the period of October 1941 – September 1943. On the basis of the documentary sources, materials of Mariupol Museum of Local History, sources of personal origin and materials of oral history it examines the state of the Jewish community during the Nazi occupation. The article elucidates the main manifestations of the Nazi anti-Semitic policy: its background, causes and outcomes for the Jews of Mariupol. It studies how the local citizens treated the Jewish issue in the course of the Nazi occupation. It defines the main ways in which the locals

helped the Jews and the formation stages of historical memory concerning the Holocaust tragedy in Mariupol.

The analysis of the Nazi anti-Jewish policy shows that the Holocaust tragedy in Mariupol is considered alongside with such events that took place during the occupation of Ukraine as the Jewish shooting in Babi Yar near Kyiv, Drobytsky Yar in Kharkiv, Lviv Citadel, Bogun forest in Zhitomir and so forth.

Since the first days of the Nazi occupation the Jewish population suffered inhuman repressive policy grounded on racial intolerance. The mass execution of Mariupol Jews was carried out in the territory of Agrobaza in the city suburbs. Such outright genocide and unprecedented harassment of the Jews still strike with their cruelty, sadism and barbarism.

The Holocaust was one of the world catastrophes of the XXth century that was accompanied by the numerous murders of the Jews. As the historians estimated among over 1.5 million Holocaust victims about 14 thousand were Mariupol residents. Mariupol Agrobaza became one of the tragic symbols of the Holocaust. Nowadays these events are not properly studied and require profound examination.

Key words: *the Nazi occupation, the Jews, the Holocaust, Mariupol, historical memory.*

UDK: 651.4(477)''192/193''(045)

N. Salnikova

THE INSTITUTE FOR THE RATIONALIZATION OF MANAGEMENT: FOUNDATION AND THEMATIC PRIORITIES (the early 1930s)

The article deals with topical issues of the characteristics of the organization of recordkeeping management in Ukraine in the early 1930s. This issue is outlined in the scientific historiography in a small number of publications, therefore it makes sense to revise this problem, as during the 1920s-1930s as a result of the active development of the scientific organization of recordkeeping performance there was accumulated a lot of significant actual materials. The preconditions of foundation and main directions of activities of one of the leading scientific institutes in Ukraine, the Institute for the Rationalization of Management are explored. The peculiarities of establishment of the Institute under the lack of unified forms of work with the documents, rules of their storage and registration are considered in the paper. The prominent role of the Institute for the Rationalization of Management in the establishment of a unified system of state recordkeeping performance in the Soviet institutions was proved as well as the basic principles of the state recordkeeping work such as simplicity, clarity, efficiency and accuracy of performance were recognized. The role of the Institute in the system of scientific research organizations of the Soviet Union is shown. The Institute for the Rationalization of Management played a key role in the process of establishment of the unified standards for document usage and the general principles of recordkeeping management. The role of the Institute for the Rationalization of Management in the training of innovative personnel by founding the PhD training program and organizing a permanent school for the training of managers is highlighted. The cooperation of the Institute for the Rationalization of Management with other scientific institutes and organizations and state authorities, in particular with the People's Commissariat of the Workers 'and Peasants' Republic and the People's Commissariat of Education, are analyzed. The main functions and, respectively, achievements of the Institute are detailed, among them: development of a methodology for streamlining management; development of a system of innovative measures for control units;